

Етностереотипи в мовній свідомості українців та білорусів

У статті за результатами асоціативного експерименту здійснено аналіз етностереотипів, пов'язаних із національною самоідентифікацією українців та білорусів. А також виявлено та проаналізовано асоціативні стереотипні поля, що сформувалися у мовомисленні сучасної молоді щодо сприйняття та взаємооцінки обох етносів.

Ключові слова: стереотип, етностереотип, стереотипізація, національна самоідентифікація.

Останнім часом у лінгвістиці спостерігається особливий інтерес до мовних стереотипів та їх значення у формуванні мовної картини світу, національної самоідентифікації, у реалізації процесу комунікації між певними соціальними чи етнічними групами. Різні аспекти вивчення та визначення цієї категорії розглядаються такими дослідниками, як Ю.Апресян, Є.Бартмінський, В.Рижков, Ю.Сорокін, Ю.Прохоров, В.Маслова, Г.Мацюк та ін. Стереотипізація, як підкреслюють дослідники, є необхідним складником творення національної картини світу, разом із концептуалізацією, категоризацією та профілюванням понять, а стереотипи становлять для певного етапу розвитку суспільства і його мови їх ядро, фокусують у собі ті поняття та засоби їх вираження, що є найбільш значущими для суспільної свідомості. [1, с.88]. Під терміном стереотип у широкому розумінні маємо на увазі – вербально виражене узагальнення образу будь-яких конкретних предметів чи абстрактних понять. Саме в цьому значенні ми і будемо вживати цей термін.

Стереотипи, ґрунтуючись на колективному досвіді, виконують вагомі суспільні функції: збереження і передачі із покоління в покоління національних традицій, морального кодексу, накопичення і збереження досвіду, ідентифікації особистості в соціумі, самооцінки, самокритики, інтеграції суспільства тощо. У стереотипах віддзеркалюються певні суспільні явища, національно-культурні особливості світосприйняття того чи іншого народу. Польські дослідники Є.Бартмінський і Й.Панасюк підкреслюють, що завдяки мовним стереотипам як виразникам типових ознак певних понять, що виявляють саме особливості сприйняття носіями окремої мови об'єктів (а не їх сутнісні ознаки!), вдається реконструювати стан свідомості певної національної спільноти в певний час, встановити, в який спосіб вона «інтерпретує реальність, які ознаки речей та осіб бере до уваги, увиразнює, ставить перед іншими, яке місце визначає для людини» [2, с.373]. Ігор Лосев уточнює, що «етнічний стереотип - це сукупність уявлень про представників іншого етносу, його інтелектуальний і моральний рівень (хоча визначити ці властивості, коли йдеться про цілий народ, надзвичайно важко, якщо взагалі можливо), його звичаї і традиції, його роль в історії людства, регіону і над усе в історії двосторонніх стосунків двох етносів. Це уявлення одного етносу про типові (як йому здається) риси іншого». [3]

Обраний нами аспект дослідження стереотипів відкриває якраз проблеми міжетнічної комунікації. Комунікативне значення етнічних стереотипів полягає у тому, що вони дозволяють особистості ідентифікувати себе зі «своїми» і відділитися від «чужих», виокремити ті риси, які найбільш яскраво виявляються у порівнянні з іншими народами. Стереотипи завжди є відображенням певної етнічної тотожності. У кожного народу залежно від історичних особливостей взаємин сформувалися власні уявлення про якусь націю, наприклад, про німців, французів, євреїв, росіян тощо. Вони тиражуються усною народною творчістю: приказками, прислів'ями (наприклад, поширені в Україні: пропав, як швед під Полтавою; мовчить, як німець; де хохол скаче, там і жид плаче; москаль красти перестане, як чорт богу молитись стане) анекдотами, художньою літературою, засобами масмедіа, а також через приватне спілкування.

Сучасні дослідження національних стереотипів виявляють зміни в баченні різними народами своїх сусідів – як близьких, так і далеких. Вивчення авто- і гетеростереотипів різних народів є особливо цікавим сьогодні, коли на європейській та світовій геополітичній (а отже, й ментальній) карті відбуваються значні зміни. Діалог культур – це пізнання іншої культури за допомогою знання своєї, а своєї – через іншу шляхом інтерпретації і адаптації цих культур одна до одної. Інша культура, як зазначав Ю. М. Лотман, це пам'ять, закодована конкретною мовою. „Мова – це код плюс історія” [4, с.13]. Контакт між народами здійснюється насамперед через контакт мов, а кожен народ бачить світ по-своєму, через призму своєї мови. Оскільки національний склад мислення матеріально закріплений словесно, то можна взяти до уваги розуміння мовної картини світу, як «... зафіксованої у мові та специфічної для певного мовного колективу схеми сприйняття дійсності» [5, с.47]. Предмет нашого дослідження – стереотипні уявлення українців про білорусів та білорусів про українців. Дослідники з етнолінгвістики зазначають, що взаємини найближчих сусідів досить часто «піддаються корозії» через війни за землю, за панування, насильницькі асимілятивні процеси, між такими народами часто накопичуються взаємні образи і кривди, що не може не відобразитися на їх мовних стереотипах. Як зазначає І.Лосєв: «Взаємини старих сусідів, між котрими немає помітного мовного і культурного бар'єру, завжди опосередковуються надмірними пристрастями, приматом емоційного над логіко-дискурсивним.» [3]. І справді негативно конотовані стереотипні уявлення про найближчих сусідів досить виразно виявляються у взаємоуявленнях поляків, українців і росіян. Що ж до білорусів в українців таких тенденцій не виявлено. Жоден словник української мови не фіксує образливих форм слововживання «білорус» чи архаїчного «литвин», проте словник Грінченка 1908 р. фіксує зменшувально-пестливі форми: литвинок, литвинчики [6, с.363]. Досить рідко ці етноніми вживаються в усталених словосполученнях, фразеологізмах. Нам вдалося віднайти лише кілька таких: «Литвин бився з кимсь та розказував: "він мене обухом, а я його капелюхом"», «немов литвин сказав» (про перебільшення або применшення) (зі збірника Номиса) та «литвинський ціп на обидва боки молотить» (про неправду) [6, с.363]. Можна зробити висновок, що українці не вбачали в білорусах ворогів й ідентифікували їх як «своїх», що цілком виправдано. Адже історія українсько-білоруських взаємин засвідчує, що у нас не існувало

ворожнечі, конкуренції чи загроз насильницької асиміляції, переважно у нас були спільні завдання і проблеми. Ми разом розбудовували державу Київську Русь, після монголо-татарської навали і періоду феодальної роздробленості разом були включені до Великого князівства Литовського, брали участь у фомуванні Литовсько-Руської держави. У становленні єдиного культурного простору велику роль відіграло розповсюдження друкарства білорусом гуманістом Франциском Скориною, книги якого розходилися по всій Україні в епоху Відродження. Пізніше відстоювали канонічне православ'я в період панування Речі Посполитої. Спільно переживали духовний і фізичний геноцид Петра I, Катерини-II, численні заборони рідної мови. Про це писав відомий історик М.Грушевський у статті «Не дозволяти!», у якій він гостро засуджує і російську Державну думу, і її спеціальну комісію, що була причетна до народної освіти і національних мов, за те, що в їхньому проекті питання про українські школи навіть не ставилося, хоч київський депутат і домагався цього. М. Грушевський писав: «Ухвалили, щоб рідною вчили в губерніях балтійських і польських, щоб польською вчили між поляками, латишською між латишами, естонською між естами. Праві підтримали жаданне, щоб і в школах між людністю магометанською вчили їх рідною мовою: між татарами по татарському, між кіргізами по кіргізькому, між черкесами або чеченцями по черкеському або чеченському. Підтримали і домаганне представника єврейського, щоб по єврейському вчили в школах для єврейських дітей «въ черте оседлости» себто в тих губерніях, де євреям дозволено пробувати...Але українцям...не схотіли дозволити. Поляки і литовці, латиші й естонці, татари й кіргізи, євреї й армяне нехай мають свою школу, нехай їх діти вчать рідною мовою. А **українцям** та **білорусам** того не дозволяти. Нехай далі морочаться з незрозумілою мовою руською. Нехай далі тратять марне роки шкільної науки й виходять у житті темними сліпцями, без знання, без освіти. Нехай нидіють у біді й темноті. Думським депутатам про се байдуже».[Цит за: 7].

У часи СРСР нівелювалася наша культура, мова, нищилася наша інтелігенція, відбувалося зросійщення народів. Але ми, незважаючи на лихоліття, утиски і зневажання, вистояли, зберегли свою мову.

Для дослідження взаємних стереотипних уявлень української та білоруської молоді на сучасному етапі в 2013 р. був проведений асоціативний експеримент, який полягав у тому, що студентам Білоруського державного університету (96 респондентів) та Чернігівського державного інституту економіки і управління (102 респонденти) було поставлене завдання сформулювати асоціативні ряди зі словами «Україна», «Білорусь» та підібрати епітети до слів «українець» та «білорус». Зауважимо, що це та частина соціуму, яка народжена в незалежних і суверенних державах, тобто прямого впливу радянської ідеології, спрямованої на нівелювання міжнаціональних відмінностей, не зазнала. Після розпаду СРСР, де обидва народи поєднувалися єдиним інформаційним, переважно ідеологізованим полем, культурним, освітнім (навчання за єдиними підручниками), фактори впливу на формування етностереотипів перемістились в поле переважно особистих контактів Інтернет-спілкування (соціальні мережі) та побутового спілкування родичів чи

знайомих, значно рідше інформаційного, але не симетричного (білоруське й українське радіо та телебачення по-різному і в різному обсязі висвітлюють події сусідів).

Спочатку розглянемо асоціативні поля національної самоідентифікації. Україна в молоді найчастіше асоціюється зі словами *Батьківщина, рідна земля, мати-ненька, рідний дім, родина, держава, нація, рідна мова, незалежність, народ, звичаї, хліб, жито*; з певними географічними назвами: *Київ, Дніпро, Карпати, Львів, Чорнобиль*; із народнопоетичними образами-символами – *червона калина, вишневі сади, солов'иний спів, блакить, колос, біла хата, степи, гаї, чорнобривці, тополі, волошки, барвінок*, із державною символікою: *тризуб, жовто-блакитний прапор, гімн*. В асоціативне поле Україна потрапили традиційні, освячені народнопоетичною та літературною традицією, слова-символи України, української культури: *пісня, рушник, вишиванка, вінок, писанка, коровай, стрічка*. Безумовно, представлена і традиційна національна кухня: *вареники, борщ, галушки, сало*. Останнє слово виявлене у 55% респондентів, що засвідчує живучість давніх стереотипів. Також частотними виявилися традиційні стереотипи, пов'язані із козацтвом, – *Січ, козак, степ, визволення, воля*, та історично і ментально умотивованими такими ціннісними поняттями, як *незалежність, воля, свобода, національна гідність, дух*. Україна у свідомості молоді асоціюється із визначними українцями, такими як: *Ярослав Мудрий, Б.Хмельницький, Т.Шевченко, Леся Українка, І.Франко, М. Грушевський*; із сучасників: *брати Клички, Андрій Шевченко, Яна Клочкова, Руслана, Олександр Пономарьов*. Прикро, що у відповідях респондентів відсутні прізвища визначних вітчизняних науковців, композиторів, художників, архітекторів, акторів тощо.

Епітетний ряд, що характеризує український народ, виявився таким (розміщено за частотністю вживання): *співочий, роботячий, свободолюбивий, щедрий, добрий, гідний, терплячий, замучений*. Негатив, що асоціюється з Україною, виражений такими стереотипними лексемами та словосполученнями: *проблеми, криза, безробіття, інфляція, бідність, країна без майбутнього, низький рівень життя, відсталість, дивний президент, безлад, корупція, магнати, олігархи*. Національна самокритика, відсутність поваги відчуваються в асоціативному ряду зі словами: *хохли, жлоби, селюки, отара овець, терплячий народ*.

Отже, у мовомисленнєвому образі України наявні, з одного боку, патріотизм, повага до історії, традицій, звичаїв, замилювання красотами, а з іншого, - песимізм щодо майбутнього, невдоволення реальністю, засудження політикуму і покірності народу.

Якою ж бачить білоруська молодь свою державу? Природньо, як і в українців, на першому місці у більшості респондентів стоять слова: *Родзина, мой дом, сям'я, бацькі, родная зямля, дзяцінства, каханне*, далі за частотністю вживання є *Лукашенко, бацька*. Батьківщина у мовомисленні білоруської молоді асоціюється з такими традиційними символами: *бярозы, жыта, бульба, васілёк, зубр, бусел, азёры, палі, лясы, вёска, Палесся, рэкі, туманы* і національна страва *деруны*. Із топонімів в асоціативне поле потрапили *Мінск, Віцебск*,

Гродна, Гомель, Белавежская пушча із символів національної історії частотні назви *Мірскі замак, Брэсцкая крэпасць, Словянске базар*. До визначних представників національної культури, що репрезентують Білорусь у мовомисленні молоді, належать *Колас, Купала, Караткевіч, К.Каліноўскі, В.Биков*. Щодо негативно конотованих слів-образів можна помітити, що білоруська молодь більш стримана і поміркована. З невисокою частотністю в асоціативних рядах трапляються слова: *дыктатура, камунізм, карупцыя, аўтарытарызм*.

Епітетний ряд до слова білорус представлений такими означеннями: *отзивчиви людзі, добрыя, шчодрыя, гасцінныя, светловоки*.

Отже, як показує аналіз асоціативних рядів, у системі стереотипної національної самоідентифікації української та білоруської молоді багато спільного - це і бачення власної Батьківщини через усталені народні символи, через категорії національної культури, природно-ландшафтну своєрідність тощо. Інтимізація через присвійні займенники *мій (народ), моя (земля), наша (Батьківщина)* та прикметник *рідний*. Серед відмінних рис можна назвати більшу увагу українців саме до національно- історичних реалій, висока частотність (*Запорозька Січ, козаки, Б.Хмельницький*). Серед символів України одним із найбільш уживаних є мова (у різних варіаціях: *рідна мова, солов'їна мова, калинова, милозвучна*). Водночас українцям більш властива і самокритика як на рівні держави (*дурна влада, смішний президент, розруха, безлад, країна без майбутнього*), так і на рівні народу (*хохли, селянки, терплячий народ*) тощо.

Кожна національна картина світу підлягає зіставленню, увазі з боку інших мов, культур. Цікаво простежити, як нинішня молодь України і Білорусі «конструює» у своєму мовомисленні і свідомості одна одну.

Асоціативне поле «Україна» білоруські студенти наповнили таким змістом (розміщуємо за частотністю вживання): *сусіди, море, сонце, Крим, хохли, сало, горілка, Київ, Одеса, слов'яни, Шевченко, козаки, Запорозька січ, Гоголь, Тарас Бульба, чуб, вуса, нація, соняхи, криза, Карпати, мова (схожа, красива), свобода, друзі, дівчата, коса, вінок, великі зорі*. Досить частотні назви страв національної кухні: крім уже згаданого сала і горілки (виявлені у 72% респондентів), *борщ, вареники, пампушки з часником, пироги, горіхи, кавуни, пиво, цукерки*. Активно представлений український політиком: *Янукович, Ющенко, Кучма, Тимошенко* та слова асоціативно пов'язані з державністю: *незалежність, нація, що відбулась, боротьба, криза, нестаток газу, гривня, жовто-голубий*. Із символів сучасної української культури у досліджуване асоціативне поле потрапили *Океан Ельзи, Ані Лорак, Софія Ротару, «Х-Фактор»*.

Із національних характерних рис українців білоруси виокремлюють такі, як: *веселість, працелюбність, хитрість, щедрість, доброта, гостинність, свободолобство*.

Українці «Білорусь» мислять такими образами (розміщено за частотністю вживання): *сусіди, Лукашенко, «бацька», Мінськ, родичі, дереуни, бульба, сябри, зайчики, трактор, слов'яни, Янка Купала,*

Біловезька пуца, «Пісняри», допомога, Велика Вітчизняна війна, партнери, озера й болота, Гомель, СНД, кордон, чистота, берези, хороші дороги, рідня, мова (цікава, весела). Усталені стереотипи стосуються економічного і політичного розвитку країни: стабільна країна (інваріант розвинута країна), суворі закони, порядок, якісні товари, стабільність, диктатура, високі зарплати, ручна економіка, краще життя; спостерігається асоціативний зв'язок з Радянським Союзом, що представлений лексемами совок, совденія, комунізм, страх, нищення білоруської мови. Епітетний ряд, що характеризує білорусів українцями, складається з таких означень: добрі, доброзичливі, відкриті, щедрі, братні, дружні до нас, дбайливі, біляві.

Таким чином, виявлені стереотипи, що пов'язані із національною самоідентифікацією, великою мірою засвідчують мовний досвід попередніх поколінь, вони спираються на історичну традицію, народнопоетичну творчість та літературу, незначна частина належить до новостворених, які пов'язані переважно зі здобуттям незалежності, а в Україні і з актуалізацією цінностей «Народних майданів». Аналіз мовних етностереотипів білоруської та української молоді у «взаємобаченні» і «взаємооцінці» засвідчує толерантність, дружелюбність, взаємоповагу до носіїв іншої культури та мови і навіть взаємоболівання та переживання «національних бід» один одного на рівні ціннісних орієнтирів створеного молоддю сучасного розімкнутого («без кордонів») простору. Історично зумовлене і типове для багатьох сусідніх народів протиставлення «свій» - «чужий» (у значенні ворожий) в українсько-білоруських взаєминах не виявлене, якщо і є ця межа, то не акцентована, а під «чужий» більшою мірою розуміється інший, відмінний. У недавніх («свіжих») стереотипах спостерігається також прагматичний взаємоінтерес українців і білорусів. Ще не стерся і так званий радянський слід в оцінних стереотипах, тому проблема нейтралізації негативних наслідків стереотипізації й упередженості у ставленні до окремо взятих етнічних утворень залишається актуальною й понині. Просвітницька роль і відповідальність за формування суспільних етностереотипів найбільшою мірою лежить на національній еліті і великою мірою на вищих навчальних закладах, що формують цю еліту .

Література

1. Карпіловська Є. Реакція мови на зміну суспільних стереотипів. Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки, 2012. – Т.137. – С.88-91.
2. Bartmiński J., Panasiuk J. Stereotypy językowe // Encyklopedia Kultury Polskiej XX wieku. Współczesny język polski. – Wrocław: Wiedza a Kultura, 1993. – Т. 2. – S.363-387
3. Ігор Лосєв: Українці очима росіян: що таке етнічний стереотип і як його подолати. - Режим дотупу: <http://dev1.religion.in.ua/main/analitica/692-ukrayinci-ochima-rosiyan-shho-take-etnichnij.html>.
4. Лотман Ю.М. Культура и взрыв. М., 1992.
5. Яковлева Е.С. К описанию русской языковой картины мира // Русский язык за рубежом. – 1996. - №№1-3. – С. 47
6. Словарь української мови / Упор. Б. Грінченко. В 4 т. К., 1996–1997 (Київ, 1907–1909). - Т.2.

7. Мацько Л. Проти всіх заборон і обмежень// газета «День»,-
2008.- №53.- Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/proti-vsih-zaboron-i-obmezhen>

Заяўка

на ўдзел у Міжнароднай навуковай канферэнцыі
«Традыцыі матэрыяльнай і духоўнай культуры Усходняга Палесся:
праблемы вывучэння і зах

Заяўка
на ўдзел у Міжнароднай навуковай канферэнцыі
«Традыцыі матэрыяльнай і духоўнай культуры Усходняга Палесся:
праблемы вывучэння і захавання ў постчарнобыльскі час»

УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны”

Прозвішча, імя, імя па бацьку *Красавна Валентина Васильевна*

Месца працы, *Черниговский национальный технологический ун-т*
службовы адрас

Навуковая ступень, званне, пасада *доцент кафедры*
общественных дисциплин и украиноведения

Кантактныя тэлефоны (служб., маб., хатні) *0978949683*

Назва даклада

Секцыя

Хатні адрас:

Е-mail *krasava_v@ukr.net*

Патрэба ў жыллі *не надо*

авання ў постчарнобыльскі час»